

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. НА МИКОЛАЇВЩИНІ: ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

У даній статті автор аналізує передумови, хід і наслідки селянської реформи 1861 року на Півдні України, зокрема на території Миколаївської області. Зроблено висновок, що селянська реформа у південному регіоні мала й певні особливості: селянські наділи були порівняно вищий, ніж у центральних губерніях України і Росії; склалася потужна верства заможного селянства, яка використовувала найману працю; саме на Півдні України склався великий ринок найманої праці, який обслуговував великі поміщицькі латифундії. Водночас проникнення і поширення товарно-грошових відносин у південне село сприяло появі численних малих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, а також кустарних селянських промислів.

Ключові слова: селянська реформа 1861 року, Південь України, селянські наділи, заможне селянство, поміщицькі латифундії, ринок найманої праці, товарно-грошові відносини.

В данной статье автор анализирует предпосылки, ход и последствия крестьянской реформы 1861 года на Юге Украины, в частности на территории Николаевской области. Сделан вывод, что крестьянская реформа в южном регионе имела и определенные особенности: крестьянские наделы были более высокими, чем в центральных губерниях Украины и России; возникла мощная прослойка зажиточного крестьянства, которая использовала наемный труд; именно на Юге Украины сформировался рынок наемного труда, обслуживающий крупные помещичьи латифундии. Одновременно проникновение и распространение товарно-денежных отношений в украинском селе способствовало появлению многочисленных малых предприятий по переработке сельскохозяйственной продукции, а также крестьянских кустарных промыслов.

Ключевые слова: крестьянская реформа 1861 года, Юг Украины, крестьянские наделы, зажиточное крестьянство, помещичьи латифундии, рынок наемного труда, товарно-денежные отношения.

In given article the author analyzes preconditions, a course and consequences of country reform of 1861 in the south of Ukraine, in particular in territory of the Nikolaev area. The conclusion is made, that country reform in southern region had and the certain features: country plots were higher, than in the central provinces of Ukraine and Russia; there was a powerful layer of prosperous peasantry which used wage labour; in the south of Ukraine the market of wage labour serving large landlord's domains was generated. Simultaneously penetration and distribution of commodity-money relations into the Ukrainian village promoted occurrence of numerous small enterprises on processing agricultural production, and also country domestic industries.

Key words: country reform of 1861, the South of Ukraine, country plots, prosperous peasantry, landlord's domains, the market of wage labour, commodity-money relations.

У 2011 р. минає 150 років від скасування кріпосного права в Російській імперії. Саме 19 лютого (5 березня) 1861 р. було видано Олександром II маніфест про звільнення поміщицьких селян від кріпосної залежності. Селянська реформа започаткувала низку інших реформ, які прискорили розвиток Росії по капіталістичному шляху.

Зазначена подія викликала появу великої кількості наукових досліджень, які давно вже проаналізовані й

оцінені історіографами. У зв'язку з цим перспективним уявляється регіональний аспект цієї проблеми в межах того чи іншого історичного регіону чи навіть окремої області. Що стосується Миколаївщини, то скасуванню кріпосного права на території області торкалися автори «Истории городов и сел. Украинской ССР. Николаевская область» [1], навчального посібника з історії Миколаївської області для учнів 7-11 класів [2], виступів на краєзнавчих науково-

практичних конференціях. Автор цієї статті поставив своєю метою показати передумови, хід та наслідки селянської реформи на Миколаївщині.

Насущна необхідність заселення і якомога швидкого освоєння Північного Причорномор'я визначила й аграрну політику російського царизму на півдні країни. Основні її напрями відобразив план про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель до їх заселення від 22 березня 1764 року. Згідно плану «всякого звання люди» могли одержати в Новоросії землі при умові їх заселення за власний рахунок протягом трьох років.

Встановлена гранична норма такого землеволодіння дорівнювала 1440 десятинам, а «всякого звання люди» одержували ділянки державних земель у розмірі 28-30 десятин при умові, якщо вони згодяться стати військовослужбовцями чи поселенцями. Цим правом широко скористались державні селяни. Пізніше розміри наділів, котрі їм роздавались, збільшилися до 60 десятин. Крім одержання грошової позики, поселенці звільнялись від сплати податків терміном від 6 до 16 років, їм дозволялося вступати до купецького стану чи ремісничих цехів. Для поміщиків у 80-ті роки XVIII ст. встановлювався новий розмір маєтків – від 1,5 тис. до 12 тис. десятин [3].

В результаті широкої роздачі земель з державного фонду у порівняно короткий термін в Новоросії виникло три типи господарств: поміщицьке, військових поселенців і державних селян. У своїх господарствах поміщики використовували працю кріпаків, яких вони переселяли зі своїх маєтків в центральних губерніях Росії чи України. Вони залучали сюди також вільних селян, обіцяючи їм всілякі пільги. Так, до села Мостове (нині – Доманівського району Миколаївської області) уряд переселив кілька сімей казенних селян з Полтавської губернії. Наявність багатих чорноземних ґрунтів і пасовищ, звільнення на деякий час від податків і панщини сприяло тому, що тут селились і втікачі від поміщицького гноблення з інших районів України, поруч з ними – переселенці з Польщі. В селі вирощували пшеницю, ячмінь, просо, овес, городні й баштанні культури. З часом пільги, які надавались царським урядом переселенцям, для багатьох обернулись поміщицькою неволею. Вже за результатами п'ятої ревізії (1794 року) в селі нараховувалося 65 дворів, за поміщиками були записані 178 чоловіків і 142 жінки, які мешкали тут. Поміщики Ерделі широко експлуатували своїх кріпаків. Вони запровадили урочну систему і визначили кріпакам такі уроки, виконання яких вимагало 2-4 дні на тиждень [4].

У фондах Державного архіву Херсонської області знаходимо цікавий документ, який ілюструє роздачу південноукраїнських земель поміщикам: «Відомість розданих від колишніх генерал-губернатора, губернаторів і губернських канцелярій під поселення поміщикам Новоросійської губернії землях, виділяючи на кожного чоловічу душу по 30 десятин, відповідно постанові про роздачу тих земель, щоб і поміщики могли мати у взятих ними дачах власне господарство, котрим землям минули відведені

пільгові роки і сплачують поземельні гроші до скарбниці і на яких знаходяться села і в них за останньою 1795 року ревізією записані, а паче й понад неї приписані люди». Зокрема, з цього документа ми довідуємося про село Воєводське (нині – Арбузинського району Миколаївської області), яке було власністю надвірного радника Миколи Юрійовича Сича. В ньому нараховувалося 69 мешканців чоловічої статі і 71 жіночої, які обробляли 6 000 десятин землі [5].

Потім село перейшло до офіцера поселенського ескадрону Акацатова, мешканці його стали кріпаками, від прізвища цього власника пішла й інша назва села – Акацатове. У 1856 році Воєводське вже було власністю полковниці, баронеси Швахгейм, в ньому нараховувалося 50 дворів. Родина Швахгеймів мала близько 5 тис. десятин землі. Село одержало третю назву – Швахгеймове [6].

11 червня 1781 року поселення так званої «рангової землі» з 77 душами кріпаків були пожалувані царицею Катериною II прапорщику Івану Семенову, який командував прикордонним військовим загоном [7]. Вважається, що від прізвища царського прапорщика й походить назва села – Семенівка. Скориставшись царським указом від 12 грудня 1796 р., поміщик поступово закріпачив багатьох селян-втікачів. Надалі найбільш родючі землі в Семенівці перейшли до поміщиків Скаржинського і Рустановича.

За заслуги у війні з Туреччиною 1787-1791 рр. суворовський офіцер Мариновський одержав землі біля річки Бакшала. Тут біля херсонського шляху з давніх-давен стояла невелика корчма, де збирались чумаки. Часто відвідувачі, потрапивши до лазурів хужома, виходили з питного закладу з порожніми кишенями, гірко наспівуючи «пропив воли, пропив вози, пропив ярма ще й занози – все чумацькеє добро».

На правому березі Бакшали поселились кріпаки Мариновського, а на лівому березі, де знаходились родючі ґрунти, були розташовані маєток поміщика та його володіння. З часом всі мешканці села переселились на лівий берег. Мариновський підтримував польське повстання 1830-1831 рр., у зв'язку з чим царський уряд відібрав у нього землю і передав іншим поміщикам, а Мариновський під кінець свого життя збіднів і був забутий представниками влади. Після цього село перейменовувалося на Іванівку, Лауданівку, але ці назви не прижились і село, як і раніше, називалось Маринівкою. Мешканці села залишались кріпаками і лише незначну частину їх складали державні селяни. Крім селян, в ньому жили й ремісники. До кінця 1804 р. на розданих між Південним Бугом і Дністром площею в 824 374 десятини було поселено 6470 поміщицьких селян [8].

Велику групу сільського населення становили державні селяни. Під час їх поселення вони звільнялися на два роки від податків і повинностей, одержували від казни лісоматеріали для будівництва. Фактично до державних селян можна віднести й іноземних колоністів. З кінця XVIII ст. стали при-

бувати переселенці з німецьких держав; вони на 10 років звільнялися від всіх податків і повинностей, рекрутського набору, їм гарантувалася свобода віросповідання. Кожна родина німців-колоністів одержувало від держави по 60 десятин землі у вічне й потомственне володіння. У західній частині Миколаївської області з 1809 по 1833 рр. виникли німецькі поселення Раштадт, Рорбах, Катериненталь, Ландау, Ватерлоо, Шенфельд, Леленталь, Карлсруе та ін. У 1802 р. було засноване болгарське поселення Тернівка.

Державні селяни становили понад 60 % селян Херсонської губернії, в той час як поміщицькі селяни становили 31 %. У порівнянні з селянами малоземельних губерній Росії та України державні селяни були краще забезпечені земельними наділами: у 1851 р середній душевий наділ державного селянина склав 8,3 десятини, в той час як у Харківській губернії – 2,6, Чернігівській – 2,3 десятини [9].

Третю групу селянських господарств, хоча й специфічну, становили військові поселенці. Їх виникнення та характер можна прослідкувати на прикладі селян Семенівки. З 1803 року північна частина села входила до складу Бузького козачого війська. Однак 16 квітня 1817 р. Олександр I видав указ «Про виключення всієї округи поселення Бузького війська з губернського і перетворення його у безпосереднє військове поселення» [10].

В грудні того ж року до розряду військових поселенців були переведені державні селяни Арбузинки, Олександрівки, Благодатного, Семенівки, Костянтинівки, Синохиного Броду, Лисої Гори. Подібні заходи здійснювалися стосовно інших населених пунктів. Бузьких козаків разом з державними селянами перетворили у військових поселенців Бузької уланської дивізії з центром у Вознесенську. Всі чотири полки дивізії розміщувалися у 29 селах на території сучасних Арбузинського, Вознесенського, Новоодеського і Первомайського районів Миколаївської області, а також у межах нинішньої Кіровоградської області. Третій Бузький уланський полк, наприклад, включав у себе Олександрівку, Арбузинку, Благодатне, Костянтинівку і Семенівку. У цих поселеннях проживало 4 322 чоловіки і 4 024 жінки, земельні угіддя складали 56 833 десятини [11].

У 1827 р. Семенівка була названа фурштатською (обозною) ротою Третього полка. Тут проживали 71 господар і 47 «підпомічників», які обробляли 4 000 десятин землі [12]. Поряд з несенням військової служби вони займалися сільським господарством. Поселенські війська формувалися з солдатів, які прослужили не менше шести років в армії, та з місцевих мешканців – чоловіків-селян у віці від 18 до 45 років. Перші й другі йменувалися поселенцями-господарями. Решта місцевих мешканців того ж віку, що не увійшли до складу війська, але придатні до служби, зараховувалися у помічники господарів і входили до резервних військових підрозділів. Діти військових поселенців з семирічного віку зараховувалися у кантоністи, а з 18 років переводилися

у солдати. Життя у військових поселеннях суворо регламентувалося.

Після ліквідації у 1857 р. в військових поселень колишніх поселенців Семенівки перевели на становище державних селян і наділили землею з розрахунку 5-8 десятин на ревізку душу, за користування якою вони сплачували поземельний податок [13].

Нарешті, особливу групу сільського населення Миколаївщини у першій половині XIX ст. становили адміралтейські поселення як окрема група державних селян, які поєднували роботу в сільському господарстві з обслуговуванням підприємств морського відомства у Миколаєві. Ці селяни мешкали у Березнегуватому, Висунську, Воскресенську, Богоявленську і Калинівці. Чоловіча частина їх протягом чотирьох місяців працювала на верфях. Становище цих селян наближалося до становища військових поселенців.

До середини 90-х рр. XVIII ст. царський уряд не видавав жодних постанов, які б обмежували особисту свободу селян, які поселились на землях поміщиків. Це стосувалося в окремих випадках навіть селян-втікачів, бо держава потребувала робочих рук для заселення і освоєння широких до того ж безлюдних причорноморських степів. Тому лише в окремих випадках, за настійними домаганнями поміщиків, втікачів повертали їх власникам. Нерідко траплялось так, що цілі родини кріпосних селян переходили від своїх володарів до інших, або на хутори до колоністів і міщан, де переслідування з боку поліції практично виявлялись неможливими.

Кріпосництво на Півдні України було запроваджено указом Павла I 12 грудня 1796 р., який забороняв самовільні переходи селян з місця на місце на Півдні України. Зберігши особисту свободу казенні селяни, колоністи, «піддані», які поселились на землях поміщиків, втратили право переходу на інші землі за власним бажанням, поміщики таким чином одержали можливість закріпостити частину раніше вільних селян.

Кріпосницька система господарювання була нераціональною, вона гальмувала розвиток продуктивних сил країни, вступила в конфлікт з промисловим переворотом, соціальними наслідками якого було формування робітничого класу і промислової буржуазії. Криза кріпосницької системи поглиблювалась антипоміщицькими виступами селян, що сприяло назріванню революційної ситуації. На території Миколаївської області у 50-х рр. XIX ст. почастішали втечі поміщицьких селян з Анчекрака, Варварівки, Парутиного; широким антифеодалним рухом Миколаївщина була охоплена у 1856 р., коли серед селян розповсюдились чутки, що уряд нібито запрошує селян переселитися до Криму на казенні роботи, обіцяючи їм волю.

Селянська реформа 1861 року принесла кріпосним селянам Миколаївщини особисту свободу, обмежене самоврядування, але вони були пограбовані поміщиками, які урізали селянські наділи, якими користувалися кріпаки до реформи, оскільки земля на Півдні України відзначалася високою родючістю і

при грамотному веденні господарства могла дати великі прибутки. Тому поміщики залишили собі кращі землі, віддавши селянам гірші. Відрізки від селянських наділів в цілому склали 25-34 %, а інколи й 50 % від усієї надільної землі. Місцеве «Положення про реформу» встановлювало у всій степовій смузі середній розмір наділу від 3-х до 6,5 десятин на кожну рев'язьку душу. В Ананіївському, Одеському і Херсонському повітах він дорівнював 3-5 десятинам. Фактично на рев'язьку душу в середньому припадало 3,5 десятини; 20,3 % рев'язьких душ одержали половинні наділи, 5,6 % – до 1 десятини [14].

В тому, що реформа 1861 р. супроводжувалася грабунком селян, можна пересвідчитись на конкретних прикладах. Так, великі земельні масиви у Мостовому і навколо нього належали поміщикам Ерделі, Еслінгеру, Шардту, ананіївським купцям Енгелям та ін. В цілому поміщики володіли 16 тис. десятин землі, 120 десятин належало церкві. Напередодні реформи у маєтку Ерделі мешкало 67 душ селян чоловічої статі, які після реформи одержали половинний наділ – 167 десятин, тобто по 2,5 десятини на рев'язьку душу. Кращі землі залишились у поміщика. Крім того, у 1863 р. Ерделі відібрав у селян зручну землю, яка належала їм за уставною грамотою і виділив їм значно гірші наділи за 10 верст від села, а також не дозволив селянам користуватися вигоном для худоби і водопоєм, штрафував за те, що інколи селянська худоба заходила на поміщицьку землю [15].

У Семенівці після скасування кріпосного права поміщицькі селяни одержали в середньому по 5 десятин. Частина землі, якою вони користувались раніше (7882 десятини), була відрізана на користь поміщиків, селянам залишилось 5718 десятин [16]. Це означало, що кількість землі, якою користувались селяни, зменшилась на 30 %.

Внаслідок реформи 1861 р. селяни Костянтинівки одержали по 3,5 дес. землі на рев'язьку душу, у т. ч. 2 дес. ріллі, 0,5 дес. сіножатей, 0,7 дес. пасовищ і 0,3 дес. присадибної ділянки. До листопада 1861 р. мешканці села мали 7 642 дес. податкової землі – орної і сінокісної. 234 дес. складала громадська оранка. Із запасної землі 468 дес. було відведено до фонду відставних чинів, 936 дес. – на випадок збільшення населення. У наділ сільської громади надійшло 9 280 дес. землі. Оброчні землі склали 3 540 дес. Під будівлями, городами і вигонами було зайнято 556 дес. 9 дес. склали церковні землі. Всього зручної землі було 13 475 дес., незручної – 1 375 дес. [17]

Перевід військових поселенців Пересадівки у державні селяни супроводжувався зменшенням їх наділів. У результаті проведеного розмежування селяни Пересадівки одержали 5 984 десятини з 12 025, решта землі відійшла до казни [18]. Після реформи 1861 р. мешканці села на одну рев'язьку душу мали по 8,5 дес. землі, а за царським указом від 24 листопада 1866 р. мусили сплачувати за викуп своїх земель щорічно по 80 коп. за десятину

[19]. Не всі селяни мали можливість це робити, то у великих боржників надалі землю відбирали до державного фонду.

Військові поселенці Полтавки були переведені в розряд державних селян і після скасування кріпосного права одержали в користування по 8 дес. землі на одну рев'язьку душу. Ці наділи були закріплені за 935 господарствами. Мешканці села сплачували за них державний оброчний податок, який був більшим, ніж попередні оброчні платежі. У 1886 р. державні селяни одержали право повної власності на землю з обов'язковим викупом земельних наділів [20].

У другій половині XIX ст. земельні наділи селян все більше зменшувались: у зв'язку з природним ростом населення вони дробились, зростала кількість малоземельних родин, що погіршувало становище незаможного селянства.

За одержані ділянки землі селяни мали сплатити її власникам, причому 20 % викупної суми вносились ними одноразово поміщику, решту 80 % доплачувала державна скарбниця, а селяни мали протягом 49 років погашати свій борг разом з відсотками, внаслідок чого земля їм обійшлася у 2-3 рази дорожче від її ринкової вартості. Крім того, селяни ще тривалий час – від 2 до 9, а інколи й до 20 років – залишалися у тимчасовозобов'язаних відносинах з поміщиком і продовжували виконувати феодалні повинності. За кожний земельний наділ вони відробляли поміщику приблизно 40 чоловічих і 30 жіночих днів або сплачували 9 руб. оброку [8, 21]. Зокрема селяни Мостового, які залишалися тимчасовозобов'язаними, мали сплатити поміщику оброк у розмірі 5 руб. 87 коп. з души за повний земельний наділ. Ті з них, котрі уклали викупну угоду з поміщиком, сплачували ще більше. Так, за даними 1882 року на рев'язьку душу припадало по 6 руб. платежів [21]. Понад 25 років селяни Мостового добивались зниження викупних платежів. Тільки у 1889 році Херсонське губернське зібрання ухвалило знизити їх на 13,85 коп. з десятини [22]. Для селян Костянтинівки був встановлений такий розмір викупних платежів: на душу за викупним актом – 7 руб. 20 коп., на наявну душу – 4 руб. 51 коп., на десятину наділу 65 коп., оброчний податок з однієї десятини – 60 коп. [23].

Такі платежі для багатьох селян були обтяжливими, тому вони намагались віддати свої землі в оренду. До того ж бідняки не мали свого тягла. У Костянтинівці у 60-ті роки XIX ст. на 365 дворів нараховувалося 112 коней, 146 голів великої рогатої худоби і 98 овець [24]. Інколи, переважно через посередників, селяни брали поміщицьку землю в оренду. Зокрема, за даними 1887 р. два торговці з Мостового, орендуючи землю у поміщика по 2,84 руб. за десятину, здавали її селянам, здираючи з них от 5 до 8 руб. за десятину [25]. Природно, не було будь-якої техніки, лише заможні селяни мали залізні плуги і борони. Більшість господарств обробляли землю ручним способом. Не було зрошення, мінеральні добрива не вносились.

Основним заняттям мешканців сіл Миколаївщини було землеробство, почало розвиватися тваринництво, допоміжне значення мало рибальство. Вирощувались яра пшениця, жито, овес, городні культури. Врожаї були мізерні: 30-35 дес. з десятини, кожний господар намагався більше засіяти, мало турбуючись про догляд за посівами. В результаті у багатьох родинах після збору врожаю залишалося зерно тільки на харчі, насіння та солома.

У 1885 р. Миколаївщина серйозно постраждала від недороду: великих збитків зазнали і заможні господарства, які скаржились: «Врожаєм задоволені дуже небагато робітників. Що стосується господарів, то майже всі вони говорять, що за теперішніх часів – добре жити тільки робітникам. З кожним роком доводиться жити все важче... Орендна плата зростає, плата робітників доходить до максимуму, а вартість продуктів виробництва падає до мінімуму при повній відсутності дешевих кредитів для селян» [26].

За збирання врожаю з однієї десятини жита або пшениці платили 10-12 руб., більшість селян мали потребу в кредитах двічі на рік – навесні і влітку. Кредитувалися вони у своїх же односельчан-селян або брали гроші з хлібних магазинів під майбутній врожай з розрахунку 15-20 % за сезон або 30-40 % за рік при обов'язковій умові продати свій хліб в цей же магазин. Кредит у своїх односельчан виявлявся набагато дорожчим: позичальник за 50-60 руб., взятих навесні, мусив до Покрова в рахунок відсотків на своїй землі засіяти своїм насінням одну десятину пшениці, звести урожай до двору свого кредитора. У такому разі відсоток доходив до 90 на рік [27].

У другій половині XIX ст. чітко визначилось соціальне розмежування у селі. Поруч з великими землеробами – поміщиками-колоністами, виникли господарства заможних селян («куркулів»), які у 80-х рр. складали 7-8 відсотків населення і володіли 70 відсотками всіх селянських земель. Середняків було 30 % від усього населення, їм належало менше 20 % земельних угідь. Понад 40 % селян мали 1-3 дес., а 20 % населення бідувало, зовсім не маючи землі [28].

Так, у Пересадівці в 1906 р. з 565 селянських господарств 27 були безземельними, 3 мали тільки по 2 десятини, 38 – по 2,5 дес., 265 – 5-10 дес., 217 – 10-20 дес., 10 – по 20-30 дес., 5 – по 50 і більше десятин. Біднякам було нічим обробляти свої убогі наділи. 95 господарств не мали ніякої худоби, 36 – робочої худоби, у 9 господарствах було по одній голові робочої худоби, у 263-х – по дві, у 117 – по 3-4 голови, в той же час 44 господарства мали по 5-10 голів [29]. Багато селянських сімей через відсутність тягла й інвентарю обробляли лише частину наділів, а решту землі віддавали за мізерну плату в оренду заможним селянам, а самі йшли на заробітки до місцевих багатих або до міста. Багатьом зібраного хліба не вистачало до весни і їм доводилося звертатися за позиками до багатих. Вони позичали хліб за умови, що за кожний пуд взятого у борг хліба мусили повернути півтора пуди.

У Мостовому з 35 родин колишніх поміщицьких селян 14 господарювали на наділах від 2-х до 4-х десятин, 15 – на 4-6 дес., 6 – на 6-11 дес. [30]. З 36 господарств 4 здавали свою землю в оренду, а решта обробляли її, причому 10 господарств при допомозі власної худоби, інші – у супрязі або найманою тягловою силою. На 62 двори припадало 48 робочих коней, 38 корів, 42 свині, на кожні 3 господарства – по одному плугу и одній бороні [31].

У 1908 р. у Полтавці нараховувалось 1 198 господарств, 16 % з них були безземельними або малоземельними, 18 % мали по 3-7 дес., 6 % – по 20-30 дес., у 25 господарств – по 40-50 дес. і більше. Тоді ж п'ята частина селянських господарств не мала будь-якої худоби, 40 % – плугів та іншого інвентарю. Жителі Полтавки мали відбувати дорожню, гужову, квартирну, арештантську та інші повинності; хто не міг їх відбувати, мали сплачувати додатково по 7 руб. 91 коп. з десятини [32].

Безземелля і злидні змушували бідноту шукати заробіток у маєтках поміщиків-латифундистів, сільських багатих, на підприємствах Одеси, Миколаєва, Вознесенська та інших міст. На Півдні Росії створювалися великі ринки робочої сили, один з яких розміщувався у Мостовому. Батрацький ринок у селі розміщувався біля високої кам'яної стіни маєтку поміщика Ерделі. Тут, в тіні дерев, починаючи з весни, щоденно, біля лавок і лотків, юрмились сотні, а у святкові дні тисячі виснажених, обірваних людей. Так, з 9 травня до 1 липня 1893 року у Мостовому зареєструвалося 5871 робітник [33].

Вони пропонували свої роботящі руки за шматок хліба або копійки. Тут можна було почути українську, білоруську чи російську мову, говірки Поділля, Київщини, Курщини. Місцеві бідняки також поповнювали батрацький ринок, вони йшли на поденщину і на строк у маєтки Ерделі, Шардта, Еслінгера, Енгеля та ін., зранку до вечора гнули спину на панській роботі. Робочий день тривав 16-18 годин. Людей годували пісною їжею, шматком невипеченого хліба, часто гнилою рибою або червирим м'ясом. Павло Іванович Ткаченко розповідає: «Працювали ми біля парової молотарки з ранку, на обід нам привезли бульйон з м'ясом, у якому було повно черв'яків. Ми відмовились його їсти, іншого нам нічого не дали. У цей момент під'їхав до молотарки стражник і я показав, чим нас годують. За це мене назвали бунтарем і зачинили у сараї. Потім били нагайкою, прив'язали до гарби і потягли кінцями по дорозі. Вночі ми, шість наймитів, втекли від пана, але незабаром нас догнали стражники і нагайками знову пригнали до економії Ерделі. Це було у 1913 році» [34].

Важка робота і погана їжа виснажували людей. Заслаблу людину били ще невиконану роботу, всіляко переслідували до тих пір, доки бідолаха, відмовившись від зароблених грошей, тікав світ за очі. Понад 15 мешканців, які піднімали голос протесту проти нестерпних умов життя і свавілля панів, опинились у царських в'язницях.

Про життя заробітчан розповідав старожил Романівки (нині – Садового Арбузинського району)

Дмитро Тимофійович Шпилик: «Було це давно. Коли мені виповнилося сім років, мати знайшла сорочку і драні штани, батько – капелюха, якого носив старший брат. Оділи. Тоді батько повернув мене двічі навколо і сказав: «Чуєш, синку, прийшов і тобі час працювати». Потім надів шапку й драну свитину і ми вийшли з хати. Мати, плачучи, перехрестила мене і сказала: «Йди, синок». Я, нічого не розуміючи, втер носа рукавом і побіг за батьком.

Була весна. Перед нами лежала довга дорога. Я не встигав за батьком, боліли ноги. Нарешті, ми опинились в економії Шубовича. Батько віддав мене підпаском. З цього й почалося моє нове тяжке життя» [35].

Процес розшарування охопив й інші категорії населення. Так, у Мостовому нараховувалися 204 сім'ї різних станів (десятинники, міщани, торговці, бідні дворяни, духовні особи та ін.). Багато з цих родин повністю або частково жили за рахунок неземлеробських промислів і ремесел. За даними 1886 року таких нараховувалось 63 особи з 60-ма господарствами, серед них – 18 шевців, 8 теслярів, 4 ковалі, 19 кравців, 3 мельника, 2 каменярів, 1 музикант, 1 Колесник, 2 механіка, 2 скляра, 1 маляр, 1 мисливець і 1 палітурник [36]. Деякі з них працювали на замовлення, інші – на ринок. Функціонували паровий млин, два вітряки. Все більше розвивалася торгівля. Діяло 2 трактири, 32 бакалійні магазини, 2 винні лавки, оптовий склад. Загальний товарообіг цих установ на початку ХХ ст. досягав 150 тис. руб. на рік. Ковальським ремеслом тоді займалися 6 майстрів, швейним – 8, теслярським – 7 [12, с. 611]. Щотижня на центральній площі проходили базари, де мешканці Мостового і навколишніх сіл торгували переважно сільськогосподарською продукцією.

Костянтинівка теж, за прикладом інших сіл регіону, включилась у товарно-грошові відносини, стала жвавим торговельним пунктом. Поміщики, купці й заможні селяни відкрили тут 18 промислових і хлібних лавок, лісний склад, реконструйовано 8 млинів. Кустарним способом проводилась розробка родовищ граніту для місцевих потреб, а потім і на ринок. У 1881 р. камінь добували 68 осіб [38].

Отже, селянська реформа 1861 року спричинила глибокі зміни у становищі селян Миколаївщини, ліквідувавши станові відмінності в їх середовищі. Офіційно вони стали відноситись до стану сільських обивателів. Селянські родини за викуп одержали земельні наділи, які були меншими за ті, якими вони користувалися до реформи, але перевищували середньодушові наділи по Україні. При грамотному веденні господарства, використанні тягла і техніки, мінеральних і органічних добрив, наявності штучного зрошення, вони могли б давати досить високі врожаї й забезпечити переважній частині селян заможне життя. Але в той час такої можливості в Російській імперії не могло бути. Рутинна техніка, старовинне трипільля (озимина – ярина – пар), несприятливі кліматичні умови, відсутність достатньої кількості тягової сили були причиною низьких врожаїв.

Типовим явищем тих часів було розшарування селянства, на Півдні відсоток заможних і середняцьких господарств перевищував загальноукраїнський рівень. У регіоні великі поміщицькі латифундії і заможні селянські господарства потребували значної кількості найманої робочої сили. Створені ринки робочої сили забезпечували ці господарства наймитами не тільки з інших регіонів України і Росії, а й з числа місцевої бідноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область. – К. : Глав. Ред. УСЭ, 1981. – 711 с.
2. Білюк О. В. Історія Миколаївщини : навч. посібник для учнів 7-11 кл. / О. В. Білюк, І. С. Павлик, П. М. Тригуб. – Миколаїв : Возможности Киммерии, 1998. – 178 с.
3. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область. – С. 16.
4. Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 188.
5. Державний архів Херсонської області. – Ф. 14. Оп. 1. Спр. 51. – Арк. 91.
6. Там само. – Спр. 85. – Арк. 16.
7. Там само. – Спр. 51. – Арк. 100.
8. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область. – С. 17.
9. Там само. – С. 18.
10. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 34. – С. 219.
11. Материалы по географии и статистике России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерний. – СПб., 1863. – Ч. 1. – С. 77.
12. Центральний державний військово-історичний архів Росії. – Ф. 406. Оп. 2/1011. Спр. 17. – Арк. 1.
13. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1873. – Т. 4. – С. 544.
14. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область. – С. 21.
15. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-1887 гг. – Одеса, 1889. – С. 407,438; Сборник Херсонского земства. – 1894. – № 4. – С. 98–99; Держархів Одеської області. – Ф. 5. Оп. 1. – Спр. 408. – Арк. 1–4.
16. Материалы по географии и статистике России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – Ч. 1. – С. 486–507.
17. Держархів Одеської області. – Ф. 7. Оп. 1. Спр. 328. – Арк. 8–9.
18. Центральний державний архів Росії. – Ф. 386. Ооп. 1. Спр. 191. – Арк. 16.
19. Сборник Херсонского земства. – 1887. – № 4. – С. 104–105.
20. Волости и важнейшие селения Европейской России. – СПб.: Изд. Центр. Стат. К-та, 1886. – Вып. XIV. – С. 85.
21. Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 2. – С. 337.
22. Систематический свод постановлений Ананьевского уездного собрания за двадцатипятилетие с 1865 по 1889 год. – Одесса, 1891. – С. 98–99.
23. Держархів Миколаївської області. – Ф. Р-2878. Оп. 1. Спр. 434. – Арк. 19.

24. Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 2. – С. 496.
25. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-1887 гг. – Одеса, 1889. – С. 346–347.
26. Держархів Миколаївської області. – Ф. Р-2878. Оп. 1. Спр. 434. – Арк. 23–24.
27. Там само. – Арк. 35.
28. Список населенных мест Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – С. 199.
29. Данные об экономическом положении селений Херсонского уезда в сельскохозяйственном отношении по подворным спискам уездной землеустроительной комиссии в 1906-1907 гг. – Херсон, 1908. – С. 15–17.
30. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-1887 гг. – Одеса, 1889. – С. 438.
31. Там само. – 346–347.
32. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область. – С. 156.
33. Сборник Херсонского земства. – 1894. – № 4. – С. 59.
34. Держархів Миколаївської області. – Ф. Р-4591. Оп. 1. Спр. 305. – Арк. 63.
35. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1940. – 19 грудня.
36. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-1887 гг. – Одеса, 1889. – С. 178.
37. Россия. Полное географическое описание. – Т. 14. – СПб., 1910. – С. 611.
38. Результаты подворной переписи 1883-1885 гг. – Херсон, 1886. – С. 56.

Рецензенти: д.і.н., професор Н. Р. Темірова;
д.і.н., професор Ю. В. Котляр

© Тригуб П. М., 2011

Надійшла до редколегії 4.04.2011 р.